

*Protestáns biográfia és hosszú reformáció: Kálvin János latin nyelvű életrajzának 18. századi ismeretlen magyar fordításáról (előtanulmány)**

Bevezető

Husztai László, a kolozsvári Református Kollégium contrascribája 1758-ban lefordította Kálvin János latin nyelvű életrajzát, amelyet Theodor de Bèze írt. Ez a magyar kézirat soha nem jelent meg nyomtatásban, sőt mindezidáig lappangott, sem az irodalomtörténet-írás, sem az egyháztörténet kutatói, ideértve a magyar Kálvin-szakértőket is, nem szereztek tudomást róla.¹ Jelentősége nem elhanyagolandó, hiszen a reformátor emlékezetének ilyen módon történő megőrzése, esetleg (újra)felfedezése a 18. század közepén egy sor izgalmas kérdést vet fel. Kezdve a kora újkori élettörténet és szentkultusz, illetve hagiográfiai hagyomány összeférhetetlenségétől, a reformátorok emlékezetének biografikus reprezentációjáig, ennek minden poétikai, homiletikai és historiográfiai ellentmondásosságával együtt. Végül kérdés az is, hogy mindez hogyan kontextualizálódik a magyar reformáció történetében és kollektív emlékezetében, milyen megfontolások vezethetnek egy több mint száz éve latinul olvasható szöveg kései 18. századi fordításához, amelyet kizárólag a kézirat irodalmi nyilvánosság fogadott be és (véltetően) terjesztett is.

E kérdések érdembeli megválaszolása, az összes releváns kontextus értő felfejtése meghaladja e dolgozat korlátait és célkitűzéseit. Itt csupán egy folyamatban lévő kutatás részeredményeiről tudok beszámolni. Így aztán ez az előtanulmány arra szorítkozik, hogy bemutat egy eddig ismeretlen forrást, továbbá megjelöl egy lehetséges értelmezési kontextust. Szándékaim szerint egy forráskiadással egybekötött hosszabb írásban majd visszatérek a most csak megelőlegezett kérdésfelvetések részletes és érdembeli tárgyalásához.

I. Perzekúció, reformáció és biográfia

A reformáció hívei ellen irányuló 16. századi vallásos perzekúció tanúságtévő szenvedésként való megjelenítése a korszak mártírológiai irodalmában sajátos „reprezentációs

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, illetve az MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport vezetője. A tanulmány e projekt keretében készült.

¹ Magyar Balázs a Kálvinról szóló terjedelmes tanulmányában külön kitér az irodalmi Kálvin-portékra, de nincs tudomása erről a kéziratról. MAGYAR Balázs, *Johannes Calvinus portré(k): Kálvin ábrázolások, fontosságaik, teológiájuk és problematikájuk = Kálvin kútjából merítve*, szerk. GAÁL Botond, KOVÁCS Ábrahám, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2009, 174–177.

krízist” idézett elő. Ugyanis az ún. mártirológiai elbeszélésnek (*récit martyrologique*)² úgy kellett „hiteles” és a közösségi emlékezetet tápláló narrációkat megalkotni, hogy nem hagyatkozhatott a középkori hagiográfia korpuszára, illetve poétikai és homiletikai eszköztárára, továbbá élesen el kellett határolnia önmagát a reformáció által tagadott szent- és ereklyekultusz minden vonatkozásától. Catharine Randall Coats a hagiográfiai és mártirológiai írásmódok szétválásaként írja le ezt a folyamatot, amelynek lényegét a középkori *szent* és a kora újkori protestáns *mártír*, illetve *konfesszor* közötti teológiai és reprezentációs ellentét feszültsége adja.³ A középkori szent és a reformációs tanítás szempontjából vitatható test, azaz ereklyekultusz ellenében a protestáns mártirológia az 1560-as évekre egy olyan latin és vulgáris nyelvű korpuszt alakított ki,⁴ amely a tanúságtévő mártírt, illetve konfesszort állította előtérbe, továbbá a *test* gyakran kultikus felértékelése helyett a kimondott, megvallott és tanúságtévő *igére* tette a hangsúlyt. A gyakran máglyán megsemmisülő mártírok testmaradványai, noha továbbra is a reformációt elfogadó népi vallásosság számára is értékes és vonzó kegytárgyaknak bizonyultak, mégiscsak háttérbe szorultak, sokkal inkább a tanúságtétel és a megvallott ige, azaz a kimondott *szó*, vagyis a *szöveg*ként is felfogható üzenet került előtérbe.⁵ Ez még inkább felerősödött azokban az esetekben, amikor a mártíromságot nem a halál bekövetkezése, hanem a börtönbüntetés vagy a száműzetés kényszerű elviselése képezte.

A vallásos perzekúciót elszenvető és azt megjelenítő protestáns értelmiség nemcsak egy új narrációt, hanem egy új hőstípust is megteremtett, melynek élettörténete a középkori hagiográfiai *vita* modelljétől sokkal inkább a kora protestáns egyháztörténeti elbeszélés *acta* szövegtípusához került közelebb.⁶ Továbbá a mártírtörténetek egyre gyarapodó és folyton fejlődő homiletikai repertoárja – melyhez hozzátartozott a korabeli nyomdatechnológia erőteljes bevonása, ugyanis a szövegeket gazdag illusztrációs anyag egészítette ki – egy olyan tendenciát rajzolt ki, amelyet Randall Coats egy sajátosan kálvinista élettörténeti írásmódként (*Calvinist life-writing*) azonosít.⁷

Sajátosan bonyolította ezt a helyzetet az első reformátorok halála, illetve ezek „megfelelő” kultuszának megteremtése. Mind Luther Márton, mind Kálvin János esetében tanítványok, barátok, sőt ellenségek is tollat ragadtak annak érdekében, hogy ezt a kultuszt megteremt-

² Christian GROSSE, »L'office des fidèles est d'offrir leur corps à Dieu en hostie vivante.«: Martyr, sacrifice et prière liturgique dans la culture réformée (1540–1560) = *Religion und Gewalt: Konflikte, Rituale, Deutungen* (1500–1800), hg. Kaspar von GREYERZ, Kim SIEBENHÜNER, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, 239.

³ Catharine RANDALL COATS, *(Em)Bodying the Word: Textual Resurrections in the Martyrological Narratives of Foxe, Cresspin, de Bèze and D'Aubigné*, New York, Lang, 1992, 1–32.

⁴ A nyugat-európai mártirológiai irodalom rövid áttekintéséhez lásd TÓTH Zsombor, *Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban: Megjegyzések a magyar patriotizmus eszmétörténetéhez*, *Studia Litteraria*, 2012/3–4 (*Protestáns mártirológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid et al.), 11–18.

⁵ RANDALL COATS, *i. m.*, 11–12.

⁶ *Uo.*, 19. A hagiográfiától és a „vita”-típusú elbeszéléstől való eltávolodást látszik igazolni az is, hogy John Foxe-nak a *The Book of Martyrs* cím alatt kanonizálódott és 1563–1684 között kilenc kiadást megért angol nyelvű mártirológiai munkája valójában *Acts and Monuments...* címmel jelent meg. Vö. John FOXE, *Acts and Monuments of these latter and perilous days [...]*, London, John Day, 1563. Az online kiadáshoz lásd <https://www.johnfoxe.org/>

⁷ RANDALL COATS, *i. m.*, 21.

sék vagy diszkreditálják.⁸ Dolgozatunk kérdésfelvetése szempontjából, illetve a vizsgálat lényegét adó magyar forrás sajátosságaiból adódóan itt most csak a Theodor de Bèze⁹ által írt, Kálvin János életét megörökítő francia és latin szövegeket vonhatjuk be elemzésünkbe. A de Bèze által jegyzett három élettörténeti elbeszélés¹⁰ genezise meggyőzően szemlélteti a hagiográfiai és mártírológiai beszéd- és írásmódok poétikai-homiletikai, teológiatörténeti és historiográfiai különbségeiből adódó módszertani problémákat. Kálvin bizalmasa és életrajzírója, de Bèze nemcsak teológus, hanem kitűnő humanista és impozáns nyelvtudással rendelkező író és költő volt, mégis 1564 és 1575 között tizenegy éven keresztül kísérletezett a megfelelő formai és tartalmi sajátosságokat felmutató Kálvin-életrajz megalkotásával.¹¹ Nem meglepő, hogy Irena Backus ezt a próbálkozást a reformátorok élettörténetének elbeszéléséhez szükséges értelmiség- és irodalomtörténeti kritériumok megalkotási folyamatként definiálta.¹² Az első, 1564-es francia nyelvű Kálvin-életrajz,¹³ úgy tűnik, Possidius püspök Ágoston-életrajzát használta mintaként, noha ezt illusztráló konkrét hivatkozás nem található a szövegben.¹⁴ De Bèze legfontosabb célja az volt, hogy Kálvin kegyességét és tanítását jelenítse meg követendő példaként, ne pedig az élettörténet minden epizódját. A reformátor halála után gyorsan megjelenő szöveg igazi könyvsikernek bizonyult, hiszen 1564 és 1565 között kilenc további francia kiadásról tudunk, sőt latin, angol és francia fordítások is készültek ebből a szövegváltozatból.¹⁵ A 1565-ös második életrajz,¹⁶ Nicolas Colladon jelöletlen kiegészítéseivel, eltávolodott a Szent Ágoston-mintától, és sokkal inkább a történeti húsvér embert igyekezett megjeleníteni.¹⁷ Ez az edíció 1565 és 1663 között öt újabb kiadást ért meg. Végül az 1575-ben latinul megjelent harmadik verzió,¹⁸ amelyet csupán 1581-ben adnak ki francia fordításban, de Bèze erőfeszítéseinek méltó összegzését adja. Nemcsak a vallásos biográfia új stílusát alapozza meg, hanem teológiai

⁸ A jelenség átfogó érdembeli méltatásához lásd Irena BACKUS, *Life Writing in Reformation Europe*, Aldershot, Ashgate, 2008.

⁹ A genfi reformátor életművének újabb értékeléséhez lásd Alain DUFOUR, *Théodore de Bèze: Poète et théologien*, Genève, Droz, 2006; *Théodore de Bèze (1519–1605): Actes du Colloque de Genève (septembre 2005)*, éd. Irena BACKUS, Genève, Droz, 2007.

¹⁰ A de Bèze szerzősége alatt megjelent francia és latin nyelvű Kálvin-életrajzok edícióinak áttekintéséhez Frédéric Gardy bibliográfiáját használtam: *Bibliographie des oeuvres théologiques, littéraires, historiques et juridiques de Théodore de Bèze*, éd. Frédéric GARDY, Genève, Droz, 1960. (A továbbiakban: GARDY 1960). Az edíciók, illetve a kiadástörténeti részletek áttekintéséhez a *Corpus Reformatorum* vonatkozó kötetét, illetve ennek bevezetőjét is használtam: Ioannes CALVINUS, *Opera quae supersunt omnia*, XXI, ed. Guilielmus BAUM, Eduardus CUNITZ, Eduardus REUSS, Brunsvigae, C. A. Schwetschke, 1879, 1–20. (A továbbiakban: CALVIN 1879).

¹¹ Ráadásul az 1565-ös, tehát a második Kálvin-életrajz szövegváltozatát Nicolas Colladon segítségével készítette el, noha ennek a szerzőségét sehol nem jelölte egyértelműen. Vö. BACKUS, *i. m.*, 128.

¹² *Uo.*, 130.

¹³ *Commentaires de M. Iean Caluin, sur le liure de Iosué, Auec vne preface de Theodore de Besze, contenant en brief l'histoire de la vie & mort d'iceluy*, Genève, François Perrin, 1564. (A továbbiakban: DE BÈZE 1564a.)

¹⁴ BACKUS, *i. m.*, 130–132.

¹⁵ *Uo.*, 127.

¹⁶ *Commentaires de M. Iean Caluin, sur le liure de Iosué, Auec vne preface de Theodore de Besze, contenant en brief l'histoire de la vie & mort d'iceluy: Augmentée depuis la premiere edition, & deduite selon l'ordre du temps quasi d'an en an*, Genève, François Perrin, 1565. (A továbbiakban: DE BÈZE 1565.)

¹⁷ BACKUS, *i. m.*, 135.

¹⁸ *Ioannis Calvini Epistolae et responsa, [...] Eiusdem I. Calvini Vita a Theodoro Beza Genevensis Ecclesiae ministro accurate descripta*, Genevae, apud Petrum Santandream, 1575. (A továbbiakban: DE BÈZE 1575.)

vonatkozásban az Isten által a kiválasztottak számára megjelölt feladatok és vállalások felismerésének és elfogadásának újszerű értelmezését is körvonalazza.

Mindazonáltal a tanúságtevő, de mártírhalállal nem kulmináló élettörténeti narráció kialakítása komoly kihívásnak bizonyult de Bèze számára is. Az 1564 és 1575 között létrejött Kálvin-életrajzok egy olyan kísérlet (rész)eredményei, amelynek során de Bèze a kora újkori élettörténet sajátosan kálvinista változatát szándékozott létrehozni. Noha kifogástalan humanista műveltsége az antik irodalmi és kulturális minták alkalmazását könnyűszerrel lehetővé tehetné volna, de Bèze ezek követésétől, akárcsak a középkori hagiográfiai hagyománytól, elhatárolta szövegeit, és főként a Bibliát használta imitálandó mintaként vagy követendő előzményként. De Bèze életrajzai, a későbbiekben látni fogjuk, egy nagyobb mártírológiai program szerves részét képezik,¹⁹ elsősorban egy bibliai megalapozású biografikus kísérletként foghatók fel. Ily módon pedig a 16. századi *protestáns biográfia* meghatározó szövegtípusait testesítik meg.²⁰

II. A Kálvin-életrajzok kora újkori szöveghagyománya

A fentiekben már hivatkozott Kálvin-életrajzok rövid bibliográfiai szempontú bemutatása lehetővé teszi, hogy néhány átfogó megállapítást tegyünk a korpusz kialakulásáról és a recepció irányairól, illetve tétjeiről.

Az első Kálvin-életrajz²¹ közvetlenül a reformátor halála után, francia nyelven íródott, és 1564-ben jelent meg. Ez a szöveg kizárólag de Bèze munkája volt. Ez a verzió a Józsué könyvének magyarázatához illeszkedve jelent meg, pontosabban annak élére került. 1564 és 1565 folyamán ennek az első francia nyelvű életrajznak kilenc további francia nyelvű kiadása²² készült el, majd a legelső, francia nyelvű Kálvin-szövegeket közreadó 1842-es kiadásba is bekerült.²³ A nemzetközi recepciót biztosító latin változata ennek az első életrajznak szintén megjelent 1564-ben,²⁴ illetve két-két angol és német fordítást is regisztrál a bibliográfiai áttekintés.²⁵

A második, 1565-ös életrajz²⁶ eredetileg szintén francia nyelven készült, és Nicolas Colladon jelöletlen kiegészítéseit tartalmazza. A francia recepciótörténet rekonstruálásához, a Gardy-féle bibliográfia mellett ezúttal a második életrajz 1657-es edíciójának 1864-ben készült annotált kiadását²⁷ is használhatjuk. Ez a szövegváltozat is rendkívül népszerűnek bizonyult a franciául (is) olvasók számára, hiszen a 16–19. századok folyamán hat további

¹⁹ Később kerül tárgyalásra az *Icones* (1580) és ennek francia fordítása (*Les vrais portraits des hommes illustres*, 1581), illetve ezek sajátos hozzájárulása a biografikus-mártírológiai beszédmód kialakításához.

²⁰ BACKUS, *i. m.*, 137.

²¹ DE BÈZE 1564a. A Gardy-féle bibliográfia 173-as tétele. (Vö. GARDY 1960, 105.)

²² Gardy bibliográfiájában a 174-től 182-ig terjedő tételekről van szó. (Vö. GARDY 1960, 105–109.)

²³ A bibliográfia 183-as tétele. (*Uo.*, 109.)

²⁴ *Ioannis Calvini In librum Iosue brevis commentarius, quem paulo ante mortem absoluit, Addita sunt quaedam de eiusdem morbo et obitu [...]*, Genevae, ex officina Francisci Perrini, 1564. (A továbbiakban: DE BÈZE 1564b.) Bibliográfiai leírásához lásd GARDY 1960, 109.

²⁵ *Uo.*, 109–112.

²⁶ DE BÈZE 1565. A Gardy-féle bibliográfia 189-es tétele. (Vö. GARDY 1960, 112.)

²⁷ A kiadást bevezető terjedelmes előszó utolsó szakasza, a *Notice Bibliographique* a francia szövegváltozatokat tekinti át, és megállapítja, hogy a legteljesebb francia nyelvű Kálvin-életrajz az 1657-es edíció. (Vö. *Vie de J. Calvin par Théodore de Bèze*, Nouvelle édition, publiée et annotée par Alfred FRANKLIN, Paris, Cherbuliez,

kiadása látott napvilágot.²⁸ És bár készült német és két holland²⁹ fordítása is, érdekes módon, latin szövegváltozatról nincs tudomásunk.

A harmadik, azaz az 1575-ös életrajzot³⁰ de Bèze latinul írta meg, és az általa sajtó alá rendezett Kálvin-levelek élére tette. Ez a harmadik és latin nyelvű életrajz a levelezés újabb (1576, 1597) kiadásában,³¹ illetve az *Opera omnia*³² 1617-es és az *Institutio*³³ 1654-es kiadásában is változatlanul helyet kapott. Jókorra késéssel, csupán 1681-ben készült el a francia fordítása ennek az eredetileg latinul megírt élettörténetnek.³⁴ Ezt pedig egy sor más nyelvre (német, angol, holland) történő fordítás is kiegészítette.³⁵ Külön figyelmet érdemel Gardy bibliográfiájának 221. tétele, amely az eddig ismert egyetlen magyar fordítást hivatkozza: „Kálvin János élete. Pontosan megírta: Béza Tódor, a genfi egyház lelképásztora. 1574. Fordította: Lic. Rácz Kálmán. Pápa, 1908. (Kálvin János Művei, VII).³⁶ Traduction par Coloman Rácz, pasteur-aumônier du Gymnase réformé de Papa de la 3e édition (latine) de la Vie de Calvin.”³⁷ A bibliográfia adatai csak részben helytállóak. Nyomtatásban valóban csak Rácz Kálmán magyar nyelvű fordítása jelent meg, de mindenképpen regisztrálnunk kell Huszti László kéziratban maradt 1758-as fordítását, amely a Kálvin- és de Bèze-recepciót újabb textussal gazdagítja.

A három élettörténeti narráció nyomtatott változatai (1564, 1565, 1575) egy további, rendkívül gazdag korpusz kialakulását tették lehetővé. Az eredetileg francia és latin nyelven megírt szövegek számos új kiadásban és fordításban továbbították a Kálvin-kultuszt, amelyet de Bèze tudatosan próbált megteremteni. Hiszen egyértelmű, hogy a francia nyelvű élettörténetek, mindenekelőtt a franciaországi vagy a francia, esetleg svájci területeken élő és franciául is olvasó protestáns közönséggel próbálták elfogadtatni Kálvint mint *francia* reformátort. Erre annál is inkább szükség volt, hiszen Kálvin genfi emigránsként élte le élete nagy részét, sőt reformatori tevékenységének, illetve reformatori életművének irodalmi termése is a svájci emigrációhoz kötődött. De Bèze jogosan érezhette, hogy a francia reformáció történetébe integrálni kell Kálvint, hiszen élete és emlékezete sokkal inkább Genfhez kötődött. Az 1580-ban kiadott, a Francia Királyság reformált egyházának a történetét előadó munkájában de Bèze tudatosan beleszővi a Genfben tevékenykedő

1864, LIII–LXI.) Gardy bibliográfiájában az 1657-es edíció 193-as, míg az 1864-es annotált kiadás 196-os tételként jelenik meg. (Vö. GARDY 1960, 115, illetve 116.)

²⁸ A Gardy-bibliográfia 190-től 195-ig terjedő tételeiről van szó. (Uo., 112–116.)

²⁹ Uo., 116–119.

³⁰ DE BÈZE 1575. A Gardy-féle bibliográfia 200-as tétele. (Vö. GARDY 1960, 119.)

³¹ Lásd a Gardy-féle bibliográfia 201–203-as tételeit. (Uo., 119–121.)

³² *Johannis Calvinii Opera omnia theologica in septem tomos digesta*, Genevae, apud Johannem Vignon, Petrum & Jacobum Chouët, 1617. (Vö. GARDY 1960, 121.)

³³ *Johannis Calvinii Institutionum Christianae religionis libri quatuor*, Lugduni Batavorum, ex officina Davidis Lopez de Haro, 1654. (Vö. GARDY 1960, 121.)

³⁴ A Gardy-bibliográfia 211. tétele. Ezt az 1681-es francia fordítást 1830-ban újra kiadják. (GARDY 1960, 123.)

³⁵ Ennek a jelentős fordításkorpusznak az áttekintéséhez lásd a Gardy-féle bibliográfia 211-től a 220-ig terjedő tételeit. (Uo., 123–126.)

³⁶ Újabb kiadások: Theodor BÈZA, *Kálvin János élete*, ford. Rácz Kálmán, Bp., Kálvin, 1998 és 2017.

³⁷ GARDY 1960, 126.

Kálvin viselt dolgait is, és nagy genfi prédikátorként (*Calvin, grand predicant de Genève*) utal számos alkalommal rá.³⁸

A kiadások ilyenfajta áttekintése de Bèze biográfiai programjának, azaz a protestáns, sőt kálvinista mártirológiai beszéd- és írásmód megteremtésének kísérletét is jól szemlélteti. Kálvin életrajza nagyon sokszor nem önálló kiadványként, hanem a prédikátor más szövegeinek kíséretében, sőt gyakran ezek bevezetéseként jelent meg. Különösen megfontolt szöveggondozás és kompozicionális tervezés eredménye, ahogy az 1575-ös levélgyűjtemény élére kerül Kálvin életrajza. Ebben a kompozícióban az élettörténet után olvasható levelek valóságos ego-dokumentumok, amelyek a rendkívüli életút, de főként a kálvinista mártirológiai paradigma szerint konfesszornak nyilvánítható reformátor kijelentéseit és tetteit igazolják. Ellentétben a középkori hagiográfia életrajzi narrációival, sőt a szent testének, illetve ereklyéinek az előtérbe állításával, a kálvinista mártirológia, különösen de Bèze diskurzusában, a szóra, a hitvallásra és a hit tanúságtévő megvallására teszi a hangsúlyt. Az 1575-ös harmadik és latin nyelven keletkezett élettörténet ebben a vonatkozásban is meghatározóan kontextualizálja a levelezési korpuszt, és „beszélteti” Kálvint.

Fontos felismernünk tehát, hogy Kálvin halálát követően – elsősorban de Bèze erőfeszítéseinek köszönhetően – a felépülő Kálvin-kultusz számára az emlékezeti anyagot egy rendkívül változatos nyelvű és műfajú (bibliai kommentár, levelezés stb.) nyomtatott korpusz biztosította, amelynek darabjai kétségtelenül eljutottak Erdélybe és Magyarországra is. Kérdés csupán az, hogy hozzájárultak-e egy kora újkori Kálvin-kultusz megalapozásához. Bár erre a kérdésre egyelőre kielégítő válasszal nem szolgál ez a dolgozat, mégis tesz néhány fontos megállapítást, elsősorban egy ismeretlen magyar kéziratot forrás alapján.

III. Az ismeretlen 1758-as magyar fordítás

Husztai László,³⁹ akit az irodalomtörténet-írás sem fordítóként, sem szerzőként nem tart számon, 1758-ban magyar nyelvre fordította Kálvin életrajzát. A mindezidáig ismeretlen kézirat nemcsak megelőzi Rácz Kálmán fordítását pontosan 150 esztendővel, hanem egyszersmind a legelső magyar nyelvű fordítása ennek a fontos szövegnek. A magyar

³⁸ Théodore DE BÈZE, *Histoire ecclésiastique des églises réformées au royaume de France*, Anvers [Genève], Jean Remy, 1580, 732. (A továbbiakban: DE BÈZE 1580a.)

³⁹ Husztai László (?–?) életéről keveset tudunk. 1747-ben beiratkozott a Kolozsvári Református Kollégiumba, külföldi peregrinációja után újra visszatért ide, s 1757-ben már a kollégium contrascribája lett. Viski Sára és Bogdányi Sajgó Erzsébet 1757-es halotti prédikációihoz írt egy-egy verset, és mindkét esetben azonosan szignálta őket: *Husztai László. Coll. Contra-Scribája*. A két nyomtatott prédikációt a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárának (a továbbiakban: KvAKt Kt) az Oratii Funebre (Halotti prédikációk) fondjában őrzik, jelzeteik: 1757/477, 1757/600. Életének ebben a korszakában, a kolozsvári kollégium szellemi környezetében és íráshasználati kultúrájában készítette el a Kálvin-életrajz fordítását is, 1758-ban. Élete további szakaszaiban lelkipásztorként tevékenykedett Bályokon (1766–1769), Kiskerekiben (1771–1772), Margittán (1774–1775), Kiskerekiben (1777–1782), Értarcsán (1783–1786). A margittai egyház tudni véli, hogy Husztai László itt szolgált 1772–1780 között: <http://refmargitta.blogspot.hu/p/tortenet.html> (utolsó letöltés: 2018. március 10.). A további levéltári kutatás remélhetőleg majd eligazítást ad e vonatkozásban is. Itt mondok köszönetet Ősz Sándor Elődnek és Szabó Andrásnak, akik Husztai életéhez és tevékenységéhez szolgáltattak adatokat.

szöveg teljes címe így hangzik: *Calvinus János élete, melyet a Genezai Ecclesiának L[elki]. Tanítója THEODORUS BÉZA (: a' ki ő velle mind életében mind Halálában együtt volt :) Deák Nyelven igazán le-irt MDLXIV-dik Esztendőben: És ugyan a' melyet magyar nyelven elő-adott HUSZTI LÁSZLÓ MDCCLVIII. esztendőben.*⁴⁰

Az általam megtalált kéziratot utólag kötötték be, a rajta látható pecsét tanúsága szerint az Erdélyi Múzeum Nemzeti Kézirattárából származik. Egyetlen kéz írása,⁴¹ és egy letisztázott végső redakció hatását kelti, gondosan megtervezett címlappal, továbbá a szövegen következetesen érvényesített aláhúzásokkal, kiemelésekkel, oldalszámozással, illetve margináliákkal. A fizikális jellemzői, a használatra utaló jegyek és sajátos szerkesztettsége alapján a kézirat jogosan tekinthető *kéziratos publikációnak*.⁴² A saját oldalszámozása értelmében 79 oldalas kézirat a következő felépítést mutatja: címlap, élettörténeti narráció,⁴³ Kálvin testamentuma,⁴⁴ Kálvin epitáfiuma,⁴⁵ végül a reformátor életművének tételes leírása.⁴⁶

Noha Huszti kissé félreérthetően fogalmaz kézírata címében, hiszen az élettörténet 1564-es megalkotására utal vissza, fordítása latin és nem francia minta alapján készült. Huszti kézírata a *harmadik életrajz* szövegének a fordítását adja, amely legelőször, amint láttuk, a következő kiadásban nyert napvilágot: *Ioannis Calvini Epistolae et responsa. Eiusdem I. Calvini Vita a Theodoro Beza Genevensis Ecclesiae ministro accurate descripta. Omnia nunc primum in lucem edita*, Genevae, apud Petrum Santandreanum, MDLXXV.⁴⁷ A lefordított latin szöveg címe: *Ioannis Calvini vita a Theodoro Beza Genevensis Ecclesiae Ministro accurate descripta*.⁴⁸ Tekintettel arra, hogy Kálvin élettörténetének ez a harmadik változata nemcsak a levelezés további kiadásaiban (1576, 1597), hanem az *Opera omnia* 1617-es és az *Institutio* 1654-es kiadásaiban is változatlan újraközlésre került, így szinte képtelenség megállapítani pontosan, hogy Huszti valamikor 1758 előtt, esetleg 1758 folyamán (vagy Erdélyben, vagy peregrinációja alatt), pontosan melyik kiadás, melyik példányát használhatta. Oláh Róbert és Ösz Sándor Előd kutatásaiból⁴⁹ sokat tudunk a Kálvin-recepcióról, ám ezek az értékes adatok is csak valószínűsíthető korpuszokat engednek megjelölni, pontos kiadást, sőt példányt, érthető módon, nem. Ösz Sándor Előd kitűnő adattárát

⁴⁰ A kéziratot a KvEkt Kt-ban őrzik, jelzete: Ms. 894. A kéziratot ki fogom adni, a sajtó alá rendezés munkálatai elkezdődtek. (A továbbiakban: HUSZTI 1758.)

⁴¹ A kutatás jelen fázisában még nem tudom egyértelműen eldönteni, hogy autográf-e, más Huszti László tollából fennmaradt kéziratot mindezidáig nem sikerült találnom.

⁴² A kéziratos publikáció fogalmához lásd TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Bp., reciti, 2017, 301–302.

⁴³ HUSZTI 1758, 1–60.

⁴⁴ *Calvinus János Testamentoma. Uo.*, 60–65.

⁴⁵ *Calvinus János Epitáfiuma. Uo.*, 73–75.

⁴⁶ *Calvinus Jánostól íratott könyveknek catalogusa. Uo.*, 75–79.

⁴⁷ Vö. DE BÈZE 1575. A Gardy-féle bibliográfia 200-as tétele. (Vö. GARDY 1960, 119.) A szöveg kiadása a Corpus Reformatorumban: CALVIN 1879, 120–172.

⁴⁸ DE BÈZE 1575, Jr.

⁴⁹ OLÁH Róbert, *Kálvin művei a kora újkori magyarországi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagy-könyvtára, 2011, 116–148; ÖSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, 2014.

használva eléggé elbizonytalanítóak a számok, hiszen a Kálvin-levelezésből 19, az *Opera omnia*ból 3, illetve az *Institutió*ból 5 fennmaradó példánnyal kell számolni,⁵⁰ ha egyáltalán ezekből került ki Huszti fordításának a forrása. Ha csak azt a lehetőséget tárgyaljuk, hogy Huszti valamikor 1758 előtt vagy alatt Erdélyben, sőt Kolozsváron olvasta és fordította le de Bèze munkáját, akkor igen érdekesnek tűnik Ősz Sándor Előd áttekintésének 332. tétele, amely a Kálvin-levelezés 1597-es kiadásának egy olyan példánya, amely a rajta levő pecsét tanúsága szerint 1871-ben még a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárához tartozott.⁵¹ Mivel a könyv egyik possesszora 1669-ben Szatmárnémeti Mihály volt – akinek a könyvadománya 1690 körül került a kollégiumba,⁵² és könnyen lehet, hogy többek közt ez a példány is –, így van rá némi esély, hogy Huszti László 1758-ban ezt a példányt kézbe vehette és használhatta. Mindez azonban egyelőre merő hipotézisként kezelhető csupán, hiszen a kutatás aktuális fázisában a forrásul szolgáló példány beazonosítása nem lehetséges.

Ennél jóval fontosabb annak a tudatosítása, hogy de Bèze 1575-ös szövege a legkomplexebb változata az általa írt Kálvin-életrajzoknak, és olyan további latin és francia kontextusai vannak, amelyek együttesen hathattak a fordítóra, vagy legalább feltételezhető, hogy érzékelték ezek meglétét. Ugyanis de Bèze a Kálvin-életrajz végső változatának a kialakítása után egy olyan mártirológiai programot körvonalazott, amelynek fő célja a Kálvin-kultusz betagozása és Kálvinnak konfesszorként való irodalmi megörökítése. Történt már utalás arra, hogy a franciaországi reformáció történeti beszámolójába⁵³ de Bèze tudatosan beépítette a Genfben tevékenykedő Kálvint, ezáltal is hangsúlyozva francia reformátori identitását. Még ugyanabban az évben látott napvilágot az *Icones*,⁵⁴ amely a korszak mártirológiai munkáit imitálva a reformátorokat, a mártírokat és a konfesszorokat tekintette át; őket ábrázoló metszeteket tett közzé, melyeket rövid prózai életrajzok és epigrammák kísértek. Kálvin természetesen egyike volt az ily módon megjelenített és felmagasztalt hősöknek,⁵⁵ olyan képi és szöveges reprezentációkkal, amelyek szoros kapcsolatot mutatnak az 1575-ös életrajzzal. Az ott Kálvin epitáfiumaként⁵⁶ közölt verset változatlanul adja közre az *Icones* is.⁵⁷ 1581-ben pedig megjelent az *Icones* francia fordítása is.⁵⁸ Noha

⁵⁰ Ősz, *i. m.*, 455, 456.

⁵¹ *Uo.*, 425. A könyvet a KvAKt-ban őrzik, jelzete: R. 82545.

⁵² Sipos Gábor kutatásaira hagyatkozom, aki Szathmári Pap Zsigmond könyvtáros listáját közölte, amelyen a könyvadományozók névsora olvasható. Itt jelenik meg 1690-es évszámmal Szatmárnémeti Mihály, aki 1689-ben hunyt el, majd könyvtárának egy része a kollégiumba került. Vö. SÍPOS GÁBOR, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum, 1991, 42.

⁵³ Vö. DE BÈZE 1580a.

⁵⁴ Théodore DE BÈZE, *Icones id est verae imagines virorum doctrina simul et pietate illustrium [...] quibus adiectae sunt nonnullae picturae quas Emblemata vocant*, Genevae, per Joannem Laonium, 1580. (A továbbiakban: DE BÈZE 1580b).

⁵⁵ Az *Icones* emlékezetformáló és ideologikus funkcióihoz lásd Christophe CHAZALON, *Les Icones de Théodore de Bèze (1580) entre mémoire et propagande*, Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, 2004/2, 359–376.

⁵⁶ DE BÈZE 1575, J₄b.

⁵⁷ DE BÈZE 1580b, R₃b.

⁵⁸ Théodore DE BÈZE, *Les vrais pourtraits des hommes illustre*, Genève, par Jean de Laon, 1581. Számos további kiadást megért, és ezen újabb kiadások hatására bővült is a képanyaga. A de Bèze-szakértő Alain Dufour az 1581-es edíció reprint kiadását készítette el 1986-ban, amely az 1673-as kiadásból átvett 30 metszettel bővült ki. (Vö. *Les vrais pourtraits*, introd. Alain DUFOUR, Genève, Slatkine reprints, 1986.)

a kiadvány címlapján de Bèze neve szerepel fordítóként, a kötet legvégére illesztett, az olvasókhoz intézett rövid megnyilatkozásból kiderül, hogy az igazi fordító valójában az S. G. monogram mögé rejtőzött Simon Goulart, a francia mártirológiai irodalom egyik jelentős képviselője.⁵⁹ Az 1581-es *Les vrais pourtraits*-ban is megtalálható Kálvin sírverse, illetve több olyan, különféle reformátorokról készült epigrammának a francia fordítása, amelyet de Bèze korábban latinul írt meg, sőt publikált is.⁶⁰ Fontos felismerni ebben az összegző igényt, hiszen de Bèze erőfeszítései révén nemcsak a Kálvin-kultusz épült, hanem egyszersmind a kálvini reformáció emlékezete is. Továbbá látványosan felsejlik, hogy az a bizonyos mártirológiai írásmód, amely a középkori szentkultuszhoz kapcsolt *vita* műfajától elfordult, ezúttal latinul és franciául, ráadásul prózában és lírában egyaránt azt célozza meg, hogy a reformációt felekezeti emlékhellyé alakítsa. Ebben a Kálvin élet(mű) kétségtelenül centrális pozíciót kapott, továbbá az 1575-re kikristályosodott élettörténet a mártirológiai írásmód és reprezentáció meghatározó mintájává lépett elő. Huszti 1758-ban, vélhetően külföldi peregrinációjából hazatérve, miután szembesült a 18. századi Habsburg-vezérlésű vallásos perzekúcióval, bizonyára már birtokában volt a kellő tudásnak és motivációnak, hogy pontosan ezt a szöveget fordítsa le magyar nyelvre.

III. 1. Huszti fordítói eljárása

Fontos megállapítani, hogy Huszti alapvetően tartalmilag hűen követi az 1575-ös de Bèze-féle latin eredetit, hiszen néhány rövidítéstől vagy egyszerűsítéstől eltekintve Kálvin életútjából semmi fontosat nem hagy el. Figyelemre méltó fegyelmezettséggel fordítja le de Bèze bevezetőjét,⁶¹ amely elsősorban azokat a vádakat utasítja vissza, miszerint „mi Calvinust, Zvingliust, és Luthert Isten gyanánt tartjuk”, és világossá teszi, hogy nem bálványozás ez, hanem „az igaz vallásnak dolgot folytató Szentek [életének]”, illetve ezek „tselekedeteinek és mondásainak” a feljegyzése. Hiszen, mondja de Bèze alapján Huszti: „Nintsen úgy gondolom senki olyan, a’ ki arról nem kíván valamit tudni a’ kinek virtusai igen sokak. Nem ok nélkül hasonlítta bizony Daniel az Istennek Szentait Csillagokhoz, kik is a’ boldogságnak uttyát az ő fenyeségekkel masoknak meg mutattyák: kiknek is világosságok midőn az ő halálokkal el mulik, méltók arra, hogy az ő setétségek mások által meg ujittassék.”⁶²

De Bèze a Kálvin-életrajzban arra törekedett, hogy a jellemábrázolás révén egy olyan, már a francia és latin mártirológiák (Jean Crespin, Simon Goulart) által népszerűsített hőstípust elevenítsen meg, aki az erőszakos mártírhalál elszenvedése nélkül is jogosult a mártíri/konfesszori státusra, továbbá jellemének, kegyességének nagyszerűsége, illetve az

⁵⁹ Simon Goulart tájékoztatja olvasóit, hogy de Bèze tudtával és beleegyezésével, lehetőségeihez mérten a leghitelesebben fordította le ezt a könyvet („i’ay traduit ce liure, le plus fidèlement qu’il m’a esté possible”). Vö. DE BÈZE, *Les vrais*, i. m., N₄a.

⁶⁰ Az *Icones* elkészítéséhez nemcsak korábbi verseit használta fel de Bèze, hanem élénk levelezést folytatott a megfelelő illusztrációs anyag, tehát a metszetek beszerzéséhez. Terjedelmes levelezéséből 33 darab levél ez ügyben íródott. (Vö. CHAZALON, i. m., 364.)

⁶¹ DE BÈZE 1575, II₁a.

⁶² HUSZTI 1758, 2v.

Igaz Egyház iránti hitvalló elkötelezettsége miatt legyen példaértékű a reformált közösségek számára. Mindezt pedig egy olyan élettörténeti narrációval igyekezett modellezni, amelyet egyfajta, a katolikus hagiográfiai diskurzus ellenében kialakított *protestáns mártirológiai írásmódként* definiált a szakirodalom. Ezzel az írói szándékkal Huszti feltételezhetően tisztában lehetett, hiszen fordításában külön gondja volt arra, hogy Kálvin jellemábrázolásában, a mártirológia irányába mutató, a hitvalló habitusát apró részleteken keresztül is illusztráló domináns leíró tendencia ne kisebbedjen. Ennek példáit az elkövetkezendőkben látni fogjuk. Ami az ún. mártirológiai írásmódnak a középkori hagiográfiai hagyományhoz képesti sajátos teológiai és historiográfiai jelentőségét illeti, azt hiszem, Huszti ezt alapvetően felismerte, hiszen de Bèze-nek a bevezetőben exponált programját a következőképpen magyaráztotta:

„Ha valaki lészen olyan vélekedéssel, hogy én nem egyebért, hanem az Igazságnak egyenes és ki-beszélléséért fogtam légyen CALVINUS JÁNOS Életének leírásához, igen könnyen a' mint reménlem e' jelen-való világ állapotjának karamlo motskaitol meg-menthet. Mert alig vagyon minden nyomorusagra rövidebb Compendium, mint a' Jóságos tselekedetet ditsérni: utolsó bolondság volna pedig, hogy a' melly rossz dolgot egy halgatással fel válthatnál, az egyéb dolgokkal szerezned meg magadnak. Hogy ha meg csak egy Jóságos-tselekedtet-is ditsérni el nem szenvedhetnek az Istentelenek, mit kell azoktól varni a' kiknek kegyességeket akarja az Ember leírni, hogy ezt magában feltegye? a' kivel is nemcsak az Istentelen emberek ellenkeznek, hanem meg azok is gyakran fel támadtanak, a' kik igen jámboroknak láttatták és muttattak magokat lenni. Nintsenek ugyan is a' kegyességnek nagyobb ellensége, mint a' kik a' hamis vallást igaz gyanánt szokták tartan. De mind azok engemet ámbár meg rettentenek is, de a' földhöz nem vertenek. Rut dolog volna ugyan-is a' rosszszakért való félelemért a' Jókat el halgatni, és a hamis Isteni-tisztelőknek kiáltásokkal béboríttatott igaz vallásnak szavát el hagyni nyomattatni. De ha valaki ki fogna s ezt mondana: Sokkal külömböző dolog CALVINUSNak életét leírni, mint az Igazságot oltalmazni, meg vallom ugyan én azt, hogy sokkal külömböz az Embert mint az Igasságot leírni: de mindazáltal ezt mondám, nem szégyenlem, hogy helyesen mondotta ezt ama Első és Utolsó: Miképpen el küldött engem az atya, a' képpen enis el küldelek titeket: és a' ki titeket halgat, engemet halgat. Kialtsanak tehát ámbár azok az Emberek, a' kik vagy a' tudatlanság miatt, vagy az irigység miatt így szollanak: hogy mi Calvinust, Zvingliust, és Luthert Isten gyanánt tartjuk, mi mindazáltal mikor tettzik a' Szentek tisztelőit mint bálványozokat úgy tarthatjuk. Kiáltsák tehát ők a' mennyiszer, és a' meddig teczik; mert van mivel vissza üssük a' tronfot, es a' dolgot az igaz Vallásnak dolgot folytato Szentekről irni s' azoknak tselekedeteket le írni, és mondásokat fel-jegyezni (: melly dolgoknak esmeretekkel a' jok jobbak lesznek, a' gonoszak pedig meg feddettetnek, melly-is minékünk egy kiváltképpen való tzélunk ezen dologban :) mint sem, a' mint ők tselekesznek, rész szerint a' kegyes Istenfélő embereknek életeket haszontalan és hamis beszédekkel szokták le-írni (: a' mint egy Abdiás nevü nem tudom kitsoda az Apostolok írásiban tselekedett :) rész szerint pedig a' fabulas Historiákat, mint valamelly haszontalan dolgokat magában foglalt tudományt, úgy mint igazat adnak elő. Annyira vagyunk tehát a' meg holt Szenteknek tiszteletektől, mint külömböz

a' világosság a' setétségtől. Mivel azt az Isten kemény fenyegetéssel megtiltotta: mi pedig Isten akarattya szerint igyekezzünk járni, és azt szemeink előtt hordozzuk. Nintsen úgy gondolom senki olyan, a' ki arról nem kíván valamit tudni a' kinek virtusai igen sokak.”⁶³

Husztai fordítói profilját érdekes módon jeleníti meg a fenti fordításnak egy sajátossága. A magyar fordító ugyanis elhagy egy polemizáló, a *Legenda Aurea*t elmarasztaló kiszólást, úgy tűnik, mintha szándékosan kerülné a felekezeti elfogultságokat implikáló provokációt. Nem így de Bèze, aki az eredeti szövegben így fogalmazott:

„[...] partim vere sanctorum hominum vitam non minus impiis quam ineptis narrationibus (ut quod Abdias ille nescio quis in Apostolorum historia fecit) dedecorare, partim ex putidissimis mendaciis fabulosas historias (*quas vulgo Legendas aureas barbaro vocabulo, ego Ablegandas stercoreas appello*) conflare, ac tandem etiam veterum deorum idola mutatis tantum nominibus in usum revocare.”⁶⁴

Husztai egyszerűsítő, cenzúrázott(?), magyar verziója pedig így hangzik:

„[...] rész szerint a' kegyes Istenfélő embereknek életeket haszontalan és hamis beszédekkel szokták le-írni (: a' mint egy Abdiás nevű nem tudom kitsoda az Apostolok írásiban tselekedett :) rész szerint pedig a' fabulas Historiákat, mint valamelly haszontalan dolgokat magában foglalt tudományt, úgy mint igazat adnak elő.”⁶⁵

A Husztai által választott megoldás, amelynek jelentőségére a későbbiekben majd még visszatérek, azért is figyelemre méltó, mert a szöveg következő magyar fordítója, Rácz Kálmán, kizárólag a szöveghűsége törekedett. Az ő verziója az alábbi:

„[...] azt hiszem, hogy más dolog felemlengetni az igazán szent életű embereknek a vallás érdekében tett munkáit, beszédeit és cselekedeteit (hiszen ezek ismerete a jókat még jobbakká teszi, a gonoszokat pedig megszégyeníti és az élettrajznak ez az egyetlen célja) és megint más az, amit ők cselekesznek, amikor egyszer istentelen és gyerekes mesékkal rútítják el a valóban szent emberek életét (ahogy tette ezt az »Apostolok Cselekedetei«-ben az a nem tudom miféle Abdiás), máskor meg mindenféle hazugságokból mesés történeteket gyártanak (ezeket barbár beszéddel közönségesen »arany legendák«-nak hívják, de én szemét »ablegendák«-nak tartom) és utoljára megint forgalomba hozzák, más néven, a régi bálványisteneket.”⁶⁶

Ebből talán az is kiderül, hogy Husztai nem csekély fordítói öntudattal viszonyult a latin szöveghez, és ez más alkalmakkal is megmutatkozott az általa választott megoldásokban. Mindazonáltal a magyar fordító ezekkel a fordítói beavatkozásokkal a szöveghűséget

⁶³ *Uo.*, 2r–v.

⁶⁴ DE BÈZE 1575, II₁r. (Kiemelések tőlem: T. Zs.)

⁶⁵ HUSZTI 1758, 2r.

⁶⁶ BÈZA, *Kálvin János élete, i. m.*, 4.

nem veszélyeztette, csupán bizonyos események leírásánál az elősorolt részleteket gyakran egyszerűsítette, vagy el is hagyta, ami a szöveg egészét tette világosabbá vagy könnyebben befogadhatóvá. Tetten érhető ez az eljárás egy 1562-es esemény leírásánál is. A köszvény miatt fekvő Kálvin álomszerű látomásban értesült arról, amit a későbbiekben majd az érkező hírek is igazoltak, nevezetesen, hogy 1562. december 19-én a dreux-i csatában a katolikus erők győzedelmeskedtek. Az epizód lényege úgy jeleníteni meg Kálvint, mint kiválasztott egyént, aki az isteni sugallatnak köszönhetően, rendkívüli módon, hamarabb értesül az eseményekről. A kálvinista kegyességi kultúrában az álmok és látomások isteni üzentként történő dekódolása jelentős irodalmi korpuszt eredményezett, elég itt, ha például a magyar hagyományból a Bethlen Miklós élettörténetében megörökített és megfejtett álmokat és látomásokat említjük.⁶⁷ Az epizód a latin eredetiben a következőket tárja fel:

„Iacebat ex podagra Calvinus in lecto XIX. Dec. qui dies erat Sabbathi, *et Boreas iam totum biduum flabat quam vehementissime. Tum Calvinus multis audientibus, Equidem inquit, nescio quid hoc rei sit, videbar mihi hac nocte audire tympana bellica quam fortissime personantia, nec poteram mihi persuadere, quin ita se res haberet. Precemur obsecro, nam omnino magni aliquid geritur. Atqui hoc ipso die accidit ille apud Druydas acerrimus conflictus: de quo aliquot post diebus Genevae fuit renunciatum.*”⁶⁸

Husztai tolmácsolásában csupán ennyi maradt:

„Midőn Calvinus köszvényben fekünnék 19-dik Decembris ilyen álmot lát: Szombatón éjjel hogy ő hallott álmában igen sok és nagy dob szót, mellyre ezt mondja: Könyörödjünk, hogy rosszul ne légyen dolgunk. Hát éppen azon a Napon volt a Drusdiásoknál, az a nagy Ver-ontás, mellyet azután kevés idő múlva Génévába meg hallottak.”⁶⁹

Bár Husztai fordítása nem említi a két napja erőteljesen fújó északi szelet, vagy Kálvin önreflexióját, aki nem bírta eldönteni, hogy a valóság-e az, amit észlel, valamint a katonai dob (*tympana bellica*) is banális dobbá szelődül olvasatában, mégis be kell látnunk, hogy az epizód lényege, Kálvin személyiségének rendkívülisége, konfesszori, mártíri identitásának sugallása hiánytalanul megmarad és érvényesül a magyar szövegben is.

Husztai következetesen fordítói elveihez, az egész szöveg egyik centrális jelenetét, Kálvin halálának a leírását is hasonló módon fordította. Igaz, hogy itt a rövidítést indokolta de Bèze önmagára való utalásának érthető elhagyása. A latin szöveg a következőképpen beszéli el ezt a fontos eseményt:

⁶⁷ Bethlen Miklós esetében kétségtelenül a fogarasi álom vagy látomás az, amely irodalmi értékét tekintve, de a kancellár sajátos, szövegeken keresztül megvalósuló önreprezentációjának is legkimunkáltabb darabja. (Vö. *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980, 809.)

⁶⁸ DE BÈZE 1575, III₅b. (Kiemelések tőlem: T. Zs.)

⁶⁹ HUSZTI 1758, 27v.

„Die quo decessit, nempe XXVII. Maii, visus est fortius et minore difficultate loqui. Sed hic erat extremus naturae conatus. Nam vesperi circiter octavam, repente praesentis mortis certa signa apparuerunt: quod quum mihi paulo ante ab ipso digresso, et cuidam alii ex fratribus esset a domesticis significatum, protinus accurrens, illum reperi usque adeo tranquille mortuum, nulloque pedum vel manuum concussu, ut neque graviores spiritum antea duxerit, neque sensu et iudicio, imo ne voce quidem penitus ad extremum usque halitum fuerit destitutus, et dormienti quam mortuo multo similior videretur. Sic igitur eo die cum occidente sole splendida etiam haec lux nobis erepta est.”⁷⁰

Husztai alaposan egyszerűsítő verziója:

„Midőn azért közelgetne az a Nap, a mellyen meg Kellene halni u.m. XXVII-dik Maji, már akkor csak gyengén láttatott szólni: Azért estve felé mindjárt a halálnak bizonyos jelei ki ütöttek rajta, azért azon Napon midőn a Nap éppen el enyeszék, ő-is mint nagy világossága a világnak, igen szép tsendesen mind végig beszélvén és ágyából meg se mozdulván ki mult e Világból.”⁷¹

A latin eredeti ebben az epizódban nyilván Kálvin „csendes kimúlásának tézisé” igyekezett bizonyítani úgy, hogy de Bèze szemtanúi beszámolóját a valószerűség (*probabilitas*) hatásának a megteremtésére használta fel. A Kálvin végtagjaira, lélegzetvételére és hangjára vonatkozó részletek beemelése ebbe a beszámolóba azt a célt szolgálta, hogy a halál beálltának pillanatát szinte fotografikus hűséggel lehessen kimerevíteni. A szövegben de Bèze igazi kora újkori zsánerképet igyekezett rekonstruálni, hiszen úgy ábrázolja Kálvint, mint aki nem egyedül halt meg, hanem barátoktól körülvéve, ami rendkívüli személyének is a jele egyszersmind.⁷² Ez a látvány a Kálvin-kultusz és -emlékezet egyik erőteljes képi reprezentációja. Huszti viszont nem volt szemtanú, csupán egy kálvinista fordító, aki feltehetően 183 év után kapta kézhez a szöveget, a már megalapozott és működő Kálvin-kultusszal együtt. Így aztán nem szemtanúként, hanem tolmácsként járt el fordításában, amikor – meglátásom szerint teljesen indokolt módon – egyszerűsítette a szöveget, annál is inkább, mivel a latin eredeti már nagyon sok edícióban és példányban elérhető volt a 18. századi olvasók számára. Ezúttal is vitathatatlan, hogy az egyszerűsített magyar szöveg az „igen szép tsendesen és mindvégig beszélő” Kálvin képével nemcsak eufemizálta ennek a halálát, hanem a kultusz megkövetelte kellő reprezentációs és ideológiai beállításokat is sikeresen átmentette és érvényre juttatta a fordításban.

Történt utalás arra, hogy Husztinak 1757-ből két verse maradt fent, ami világossá teszi, hogy a prózai fordítás mellett a költészet sem volt idegen számára. Ennek visszaigazolását

⁷⁰ DE BÈZE 1575, IV₂b.

⁷¹ HUSZTI 1758, 35r.

⁷² Mindenekelőtt az ars moriendi képi világát idézi, de a reformátorokhoz, egyházi előjárókhöz kapcsolódón a kora újkori kálvinizmusban – a feltámadás perspektívája felől – speciális tétje volt a jó halál ilyen jellegű képi megjelenítésének, azaz az ars moriendi egyfajta ars vivendivé alakításának. Vö. Herman J. SELDERHUIS, *Ars Moriendi in Early Modern Calvinism = Preparing for Death, Remembering the Dead*, ed. Tarald RASMUSSEN, Jon Øygarden FLÆTEN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015, 109–122.

kapjuk a Kálvin-életrajz fordításában is, hiszen Huszti magyar versekben adja vissza de Bèze *Romae ruentis*... kezdetű latin sírversét,⁷³ úgy, hogy két magyar sorral meg is toldja:

CALVINUS JANOS EPITAPHIUMA
Itt fekszik CALVINUS Romanak félelme,
A' kit meg terített Istennek kegyelme,
Ezt sirattya Joknak hozza ment szerelme,
Ettől fut Serege, Ördög Fejedelme'
Kérded? kitől Virtus Virtust tanulhatott
Mért csak Szines Földben Teste rakattatott?
Mért hogy Márvány-köbe nem takarítottatott,
Ki egész Világtól Tsudának tartatott?
Azért mert el hagyta Világnak Szépségét,
Míg élt is kerülte pompás Ditsőségét,
Menybe meg találta Lelke Idvességét,
Hol meg adják neki nagyobb Tisztességet.
Oh boldog vagy Föld! kit Marvany-kő sajnálhat,
Illy drága vendégre mert ő nem találhat;
Tartsd hát addig Testét, míg ismét onnét ki-szalhat.
*Jézussa színének eleibe álhat.*⁷⁴

A hozzátoldott, pontosabban hozzáköltött résznél is izgalmasabb az a kijelentése, amely felvezeti a magyar epitáfiumot: „Sido, Görög, és Deák versekkel igen sokan parentáltak, de a' mellyek közzül a' Th. Bézájé Magyar versben így vagyon.”⁷⁵ A „Sido, Görög, és Deák versek” emlegetése igen érdekes perspektívát nyit meg a fordítás genezisést illetően, hiszen az 1575-ös edícióban csupán a *Romae ruentis*... kezdetű epitáfium olvasható. A valóban nagyszámú és változatos nyelvű, héber, görög, latin, sőt francia szövegekből összeálló impozáns versgyűjtemény máshol olvasható, elsősorban de Bèze 1576-ban megjelent *Poematájában*.⁷⁶ Az első Kálvin-életrajz, azaz az 1564-es eredetileg franciául íródott szöveg ugyancsak 1564-es latin fordítására is gondolhatunk potenciális forrásként, hiszen maga Huszti jelzi, hogy tudomása van erről, mégis kevésbé valószínű, hogy Huszti ezt használta volna, mert ugyan a „Sido, Görög, és Deák” versek gyűjteménye megvan ebben az

⁷³ A latin nyelvű epitáfium először az 1575-ös életrajzban olvasható, utána viszont számos, de Bèze költeményeit közzé tevő kiadásba bekerül. A sírvers szövege: „Romae ruentis terror ille maximus, / Quem mortuum lugent boni, horrescunt mali, / Ipsa a quo potuit virtutem discere virtus, / Cur adeo exiguo ignotoque in cespite clausus / Calvinus lateat, rogas? / Calvinum adsidue comitata modestia vivum, / Hoc tumulo manibus condidit ipsa suis. / O te beatum cespitem tanto hospite! / O cui invidere cuncta possint marmora!” (DE BÈZE 1575, IV₂b.)

⁷⁴ HUSZTI 1758, 36r. (Kiemelés tőlem. T. Zs.)

⁷⁵ *Uo.*

⁷⁶ Theodor DE BÈZE, *Poemata, Psalmi Davidici XXX, Sylvae, Elegiae, Epigrammata, cum alia varii argumenti, tum epitaphia, et quae peculiari nomine Iconas inscripsit*, [Genevae], apud H. Stephanum, 1576. (A továbbiakban: DE BÈZE 1576.)

edícióban,⁷⁷ de a *Romae ruentis*... kezdetű epitáfium nincs. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Huszti a *Poematát* is kézbe vette, ennek *Epitaphia* gyűjteményéből⁷⁸ értesült a Kálvin halála alkalmából készült versekről.

A latin élettörténet kompozíciója értelmében a sírvers lírai diskurzusát egy részletes és átfogó prózában írt portré egészíti ki, amely Kálvin teljes ábrázolását hivatott elvégezni, testfelépítésétől szellemi fakultásainak az elősorolásáig.⁷⁹ Huszti, híven fordítási elveihez, ezt is összefoglalta inkább, mintsem szóról szóra fordította.

„Élt Calvinus ötven négy esztendőket, tiz Holnapot, és Tizenhét napot, melly időnek felét az Istennek Beszéde’ hirdetésében töltötte. Teste állására nézve volt közép-szerü. Színire nézve barna. A’ Szeme egész életeig könyvező, melly is elméjének éles voltát bizonyította: teste alkalmaztatására nézve emberséges, és mindeneknek tetsző: ételében ’s italában olyan mértékletes, hogy ilyen ritka ma: alvására nézve, majd semmit sem alutt: elméje éleségére nézve ki mondhatatlan, úgy hogy a’ kit egyszer meg látott, sok Esztendő után is mindjárt meg esmerte: a’ mi egyszer elő adta magát, ha más dolog impediálta is, de azt el nem felejtette: Tanács adásában olyan, hogy soha senki az ellen nem mondhatott, sőt helyben hagyta: A’ Czfírás beszédek nem igen szerette, kevés beszédű volt: Erkölsére nézve józan és szent: az ítélet tételben igazságot követő: a’ hiszelkedésnek helyt nem adó: vallása mellett olly buzgo, hogy a’ hamisságnak éppen helyt nem adott: Igen szép és distinctus iro, hogy mind ez’ ideig, sem szebben, sem jobban, egy Theologus-is nállánál nem írt: és olly sokat-is irt, hogy sem mi nekünk, sem a’ régi Atyáknak tudtokra egy ember annyit nem írt, mint ő.”⁸⁰

A szellemi termékenység említését, a Kálvin impozáns életművére tett utalást a könyvei egyenkénti elősorolása zárja le, ezáltal is a reformátor szellemi egzisztenciáját és mandátumát igazolva. Huszti minden visszafogottsága, sőt egyszerűsítő predisponáltsága ellenére nemcsak hiteles és teljes Kálvin-portrét készített, hanem a Kálvin által megtestesített konfesszori és reformátori magatartásmintát is félreérthetetlenül körvonalazta. Nem teljesen világos, hogy ki volt Huszti célközönsége, ám azt megelőlegezhetjük, hogy ez a közönség nem feltétlenül volt járatos Kálvin élettörténetének francia–latin szöveghagyományában, így a fordítónak ennek a befogadó típusnak az interpretációs-asszimilációs lehetőségeihez kellett alkalmazkodnia. Az sem utolsó szempont, hogy ez a 18. századi magyar (olvasó)közönség a konfesszionális, felekezeti elfogultságait, sőt a felekezeti polémiaira való hajlamát másképp élte meg és alkalmazta, mint de Bèze 16. századi olvasói. Huszti, meglátásom szerint, fordítói motivációit tekintve nem a polemizálás, sokkal inkább a *consolatio*, vigasztalás és példamutatás eszközének használja a fordítást, amellyel elsősorban egy érvényes és követendő magatartásmintát ajánl, mondván: „Nem ok nél-

⁷⁷ Az élettörténeti elbeszélés után helyezte el az epitáfiumgyűjteményt de Bèze a következő cím alatt: „Ex multis Epitaphiis D. Io. Caluinum passim scriptis, haec demum nunc visum est seligere, quae hic apponerem.” Vö. DE BÈZE 1564b, A₂a–A₃b.

⁷⁸ DE BÈZE 1576, 114–129.

⁷⁹ DE BÈZE 1575, IV₂b–IV₃b.

⁸⁰ HUSZTI 1758, 36v–37r.

kül hasonlítta bizony Daniel az Istennek Szenteit Csillagokhoz, kik is a' boldogságnak uttyát az ő fenyeségekkel masoknak meg mutattyák.”⁸¹ Ezért tekint el a *Legenda Aurea* gyalázásától, és helyette inkább a követendő szavak és tettek világos, rövid és valószerű megjelenítésére összpontosít.

Kálvin élettörténetének *partikuláris* eseményei és sajtoságai nem lehetnek fontosabbak, mint az általánosítható magatartásmód és az életútból levonható és követendő példa. Kálvin életének magyar fordítása nem szólhat másról, mint maga a kora újkori kálvinizmus, vagyis az *Igaz Egyház* iránti következetes hűségről, amely megköveteli, hogy a csapásokat (*afflictionis*) türelemmel és béketűrőssel (*patientia et constantia*) viseljük el. Ezt elsősorban Kálvin maga hirdette és vetette papírra, főként leveleiben, melyeket Szőnyi Nagy István is számtalanszor idéz a legelső magyar kálvinista mártirológiában, a *Márttyrok Coronájában*.⁸² Meglátásom szerint Huszti fordítását a reformáció, a perzekúció és a mártíromság szellemi és sajátos történeti kontextusaiban kell értékelnünk, hiszen Kálvin életének a mártirológiai írásmód segítségével megjelenített elbeszélése, a 18. századi vértelen ellenreformáció tapasztalata által sajátos relevanciát és aktualitást nyer(het)et. Huszti fordítása, ítéletem szerint, ebbe a sajátos történeti kontextusba tagozódik be.

IV. Miként olvasható Huszti fordítása?

Egy lehetséges kontextus megjelölése

A sajátosan Kálvin köré felépülő kulturális emlékezet kétségtelenül magának a reformációnak is emlékezési helyet (*locus memoriae*) teremtett, hiszen az életrajzok francia és latin textusaiból építkező Kálvin-kultusz a mártirológiai írásmód révén egy olyan protestáns, sőt kálvinista biográfiát hozott létre, amely a reformáció új hőstípusát, a hitvalló konfesszort, a tanúságtevő mártírt glorifikálta. Ezt az összefüggést, amint láttuk, az *Icones* a maga impozáns kép- és prózai-lírai szöveganyagával, mind latin, mind francia edíciókban tovább erősítette, hiszen általa Kálvin belépett a reformáció mártírjai és konfesszorai, azaz hősei sorába.⁸³ 1758-ra ez a protestáns, sőt speciálisan kálvinista mártirológiai diskurzus mind Erdélyben, mind Magyarországon a gyászévtized perzekúciós tapasztalatainak köszönhetően általánosan ismertnek mondható. A gyászévtized alatt és azt követően mind

⁸¹ *Uo.*, 2v.

⁸² A Kálvin-levelezés Szőnyi Nagy István mártirológiai diskurzusára gyakorolt hatásához lásd Zsombor Tóth, *Calvinian Anthropology and the Early Modern Hungarian Devotion: The Case of István Nagy Szőnyi, the First Hungarian Martyrologist = Anthropological Reformations – Anthropology in the Era of Reformation*, ed. Anne Eusterschulte, Hannah Wälzholtz, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015, 415–428.

⁸³ Az *Icones*nak ez a fajta, a mártirológiai hagyomány felől történő olvasatát igazolja az a sajátos kolligátum is, amelyet 1585-ben hoztak létre úgy, hogy Jean Crespin 1560-as latin nyelvű mártirológiai munkájához (*Actiones et monumenta martyrum*, Genevae, 1560) hozzákötötték az *Icones* 1580-as latin kiadását. A kolligátumot a KvEKt Kt-ban őrzik, jelzete: 286702, 286703.

a lutheránus,⁸⁴ mind a kálvinista⁸⁵ felekezet egyaránt kidolgozta azokat a mártírológiai tanokat, amelyek az ősegyház és a kora újkori reformált felekezet vallásos perzekúcióját megjelenítő és tárgyaló teológiai tradíciót az 1671 utáni, elsősorban magyarországi, illetve később az erdélyi valóságra (is) applikálták és akkomodálták. A lutheránus és kálvinista mártírológiák egyaránt kialakították és magukénak nyilvánították azt a mártír prototípust, akit nem kizárólag a mártírhalál, hanem a tanúságtévő szenvedés, a börtön és az exilium, vagy akár csak a hitvalló tanúságtétel tesz mártírrá.⁸⁶ Szőnyi Nagy István mártírológiai munkájának a második kiadása (Sopron, 1752) kétségtelenül hozzájárult e mártírológiai érdeklődés reaktualizálásához a vértelen ellenreformáció perzekúciós tapasztalatai kapcsán.

A 18. század folyamán továbbélő vallásos perzekúció és az általa életben tartott mártírológiai diskurzusok érthető módon növelték az ilyen tárgyú írások iránti érdeklődést, különösen, ha ezek vulgáris nyelveken, esetünkben magyarul is hozzáférhetőek voltak. Ily módon válhatott érdekessé a Huszti László jóvoltából magyar fordításban elérhető Kálvin-biográfia, melynek hőse nemcsak a reformáció meghatározó alakjának számított, hanem életvitelén és személyes példáján a 18. századi olvasók a vallásos perzekúcióval szembeni ellenállást és a hitvalló magatartást is eltanulhatták.

Huszti kéziratos magyar fordítása figyelemre méltó módon irodalomtörténeti, sőt kánoni koordinátákat nyer további hasonló tárgyú kéziratok társaságában. Például Oláh Róbert szövegközléssel egybekötött tanulmányából értesülhetünk a Coligny admirális vértanúságát és a Szent Bertalan-éj emlékét felidéző *Párisi lakodalom* című, hasonló témájú és funkciójú, 1766-ban készült magyar kézitról.⁸⁷ De egyértelműen ide sorolhatóak a csehországi perzekúciót megörökítő Comenius-mű⁸⁸ 17–18. századi kéziratos fordításai is.⁸⁹ Ehhez hasonló ismert vagy ma is lappangó kéziratok vagy másolataik igen nagy számban keletkeztek.

⁸⁴ A pozsonyi perben elítélt, de a gályarabság elől megmenekült Lányi György (1646–1701) több élettörténeti publikált szöveg után egy latin orációban (*Oratio de Martyrio*) összegezte mártírium-felfogását. Vö. Georgius LANI, *Hermathena sive Orationes panegyricae*, Lipsiae, Russworm, 1682 (RMK III, 3197), 222–246. (A továbbiakban: LÁNYI 1682.) Lányi mártírológiájának tárgyalásához lásd TÓTH Zsombor, *Persecutio decennalis: az evangélikus perspektíva lehetősége – Lányi György példája = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 423–437.

⁸⁵ Szőnyi Nagy István (1641–1709) az első kálvinista mártírológia szerzője: SZŐNYI NAGY István, *Mártírok Coronája* [...], Kolozsvár, Veresegyházi Szentyei, 1675 (RMK I, 1180). (A továbbiakban: SZŐNYI NAGY 1675.) Szőnyi Nagy mártírológiájának vizsgálatához lásd TÓTH, *Calvinian Anthropology*, i. m.

⁸⁶ A lutheránus Lányi György terminológiájában az ún. *martyrium incruentum*, vagyis vérontás nélkül való mártíromság fogalma adja vissza ezt a felfogást: „Incrumentum, quod eorum est Confessorum Christi, qui sanguinem quidem non fundunt, sed pro Christo & veritate Evangelii multa indigna, calumnias, ignominiam, carceres, exilia & infinita alia pericula forti subeunt & sustinent animo, parati ipsam quoque subire mortem, si ita Deus velit, & necessitas ferat.” (LÁNYI 1682, 240.) A kálvinista Szőnyi Nagy István mártírológiájában hasonló módon a halál nélküli tanúságtétel is elegendő a mártíromsághoz: „Mártírok, kik az igazságért fogságot, szidalmat, s-több nyomorúságot szenvednek ugyan, de szintén meg nem öletnek [...]” (SZŐNYI NAGY 1675, 5.)

⁸⁷ OLÁH Róbert, *A Párisi lakodalom (1572): Egy 18. századi elbeszélés a Szent Bertalan-éjről*, *Studia Litteraria*, 2012/3–4 (*Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid et al.), 232–258.

⁸⁸ Joh. Amos COMENIUS, *Historia Persecutionum Ecclesiae Bohemicae*, [Amsterdam], [s. n.], 1648.

⁸⁹ Hoffmann Gizella tekintette át a meglévő fordításokat alapos tanulmányban: HOFFMANN Gizella, *Rövid Historiája Az Cseh Országí Ecclesiák üldöztetésének...: Észrevételek Comenius Historia persecutionum Ecclesiae Bohemicae című művének ismert és ismeretlen magyar fordításaihoz (1710 k. – 1795), Műhelytanulmány – vázlat = Fordítás, tolmácsolás, értelmezés*, szerk. MIKUSI Balázs, RÓZSAFALVI Zsuzsanna, SIRATÓ Ildikó, Bp., OSZK–Gondolat, 2017, 50–64.

A perzekúcióról való sajátos 18. századi vélekedés, amely a legkorábbi, az ősegyházzal kezdődő, majd a reformáció ideje alatt végbemenő perzekúciós eseményeket egyetlen összefüggő folyamatként értékelte, félreérthetetlenül nyer kifejezést Cserei Mihály 1740 után keletkezett, Josephus Flavius történeti munkájához illesztett margináliájában:

„Az apostolok, mely sok kínokon szörnyű halálokon mentenek által, a csírájában lévő Ecclesia a Pogány császároktól három száz esztendőök forgása által mit nem szenvedett az akkori Ecclesiasticus Historicusok világ csudájára meg írták. De legközelebb ez előtt két saeculummal a Reformatio alkalmatosságával, az után az elmult saeculumban az Isten igaz Reformata Ecclesiáit [...] Hispániában, Galliában, Hyberniában, az Imperiumban, s nevezetesen morvában, szilesiában, Austriában s amaz boldogtalan Cseh országban, s hoga magunkot is el ne felejtjük magyar országban mint kínozták, foggatták öltek megírták csigázták, galyjasták az Antichristus szolgálai, rakva vadnak Europeanak minden tartományai azokk mártiromságukról írot könyvekkel, meg is nem fogiathatták el az Isten népének giülekezetit, csak hejában dühösködött Pokolbeli cerberi, hejában agiarkodot Romai Antichriste hejában fujátok a követ ti világi merges viperák fajzati, mert Portae inferi non praevalerunt Ecclesiam mi ugyan mint a méhszárszékre vitetett juhok minden napon az igazságért öletetünk, de mind annyi hivek közöttis giözedelmeseknél felljeb valok vagiunk tudván azt bizonyoson, sem élet sem halál, sem hatalmassagok sem njomorusagok, sem Angyal, sem Ördög, sem Pokol, es semminemü teremtet állat el nem szakaszthat minket az Isten szerelmetől mely vagion a mi fejünk az Ur Jesus Xcristusban. Amen.”⁹⁰

Jellemző módon a fentiekben hivatkozott szövegek a kéziratos nyilvánosságban maradtak, hiszen megjelentetésük nem volt lehetséges, vagy akár megengedett. Nem szabad a kéziratos irodalmi nyilvánosság jelentőségét alábecsülnünk, hiszen a kora újkor magyar próza legnépszerűbb és gyakran legfontosabb szövegei, ha például az emlékirat-irodalom kora 18. századi textusaira gondolunk, megírásuk után 150 évig kéziratosan reduplikálódtak és terjedtek, nyomtatásban csak a 19. században lettek elérhetőek. A kéziratos nyilvánosságnak a nyomtatott nyilvánossághoz mért (vélt) korlátozottsága ellenére, ezek a szövegek ismertté váltak, és jelentős recepciót tudtak magukénak. Irodalomtörténet-írásunk csak most kezdi felfedezni és helyesen értékelni a kéziratos és a kéziratos irodalmi nyilvánosság valós potenciálját.⁹¹ Ennek fényében fogalmazható meg a tézis, miszerint a gyászévtized után a vallásos perzekúció tapasztalata a kora újkori, különösen reformált felekezetű írás-használati kultúrákban egyedülállóan domináns témává lépett elő, és hatása a 18. század legvégéig kitartott. A Kálvin-életrajz magyar fordítása, irodalomtörténeti szempontból, együtt a börtön- és exiliumirodalom szintén kéziratos korpuszával, a 18. századi perze-

⁹⁰ [Josephus FLAVIUS], *Opera Josephi viri inter iudaeos doctissimi ac disertissimi: quae ad nostram aetatem pervenerunt omnia nimirum: De antiquitatibus Iudaicis libri XX*, Francoforti, [s. n.], 1580, 929.

⁹¹ A jelenség részletes tárgyalásához lásd TÓTH Zsombor, *Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű írás-használatban: medialitás és kulturális másság, Módszertani megfontolások*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2015/5, 625–650.

kúciós irodalom szerves részének tekinthető.⁹² Ez az irodalmi korpusz viszont szétfeszíti a „vértelen ellenreformáció” fogalmának eszme- és irodalomtörténeti kontextusait, és olyan új relevanciákat jelöl meg, amelyek az ún. „hosszú reformáció” fogalmának⁹³ applikálását sürgetik a késő 17. és 18. század irodalomtörténetének (újra)írásában.

V. Konklúziók

Paradox módon a magyar fordítás elsősorban arra figyelmeztet, hogy az 1575-ös, tehát a Kálvin-levelezés élére helyezett harmadik Kálvin-életrajz milyen erőteljes befolyást gyakorolhatott a hazai 16–17. századi protestáns írástudókra.⁹⁴ (Szőnyi Nagy István mártírológiai munkájához intenzíven használta a Kálvin-levelezés 1575-ös kiadását, nem kizárt, hogy saját perzekúciós tapasztalatának élettörténetben való megjelenítése pontosan de Bèze narrációját tekintette követendő példának.) Tény az, hogy az 1575-ös edíciójú levelezés újabb (1576, 1597) kiadásában, illetve az *Opera omnia* 1617-es és az *Institutio* 1654-es kiadásában is olvasható Kálvin-életrajz sokkal nagyobb recepciót tudhatott magáénak, mint ahogy azt eddig tudni véltük, amennyiben egyáltalán e recepcióval számolt az irodalomtörténet-írásunk. Úgy vélem, hogy a Kálvin-életrajz recepciója a gyászévtized után töretlen, sőt akár megsokszorozott hatású lehetett a 18. század folyamán is, főként, hogy a kibontakozó vallásos perzekúciót tematizáló kéziratos irodalom akkoriban nyert teret és olvasókat. Ennek az olvasóközönségnek az igényeit a magyar nyelvű Kálvin-biográfia messzemenően kiszolgálta.

Ez a fordítás is megerősíti a tézist, miszerint a 17–18. századi kéziratos irodalmi nyilvánosság irodalomtörténeti jelentőségét még mindig nem látjuk kellőképpen tisztán. A lappangó anyagok feltárása mellett további kutatásokat és módszertani invenciókat igényel majd a korpusz és használati sajátosságainak, illetve recepciótörténetének a komplex irodalomtörténeti értékelése. Huszti fordításának szövegéből és feltételezett használatából, illetve recepciójából valamilyen mértékben kiolvasható az is, hogy milyen lehetett Kálvin és, implicit módon, a reformáció 18. századi emlékezete. Egy nagyon rétegzett és bizonyára regionális és felekezeti elfogultságoktól sem mentes szűzsé-repertoárt látok kirajzolódni, amelynek történeti perspektívája az ősegyház perzekúciójáig nyúlik vissza, beleértve a kora újkori reformáció többé-kevésbé kortárs vagy aktuális eseményeit is. Kálvin személye és jelleme is sokszorosán kontextualizált, hiszen bibliai előképekkel, az

⁹² A börtön és száműzetés tapasztalataiból is táplálkozó vallásos perzekúciót megörökítő irodalom szakirodalmi értékeléséhez lásd TÓTH Zsombor, *Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről (vázlat)* = *Börtön, exilium és szenvedés: Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, szerk. FAJT Anita, SZILÁGYI Emőke Rita, TÓTH Zsombor, Bp., reciti, 2017, 11–51.

⁹³ A hosszú reformáció (*Long Reformation*) fogalmához lásd *England's Long Reformation 1500–1800*, ed. Nicholas TYACKE, London, UCL Press, 1998; *Scotland's Long Reformation: New Perspectives on Scottish Religion, c. 1500–c. 1660*, ed. John McCALLUM, Leiden, Brill, 2016; *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700*, ed. Sari KATAJALA-PELTOMAA, Raisa Maria TOIVO, Leiden, Brill, 2016.

⁹⁴ Skaricza Máté Szegedi Kis Istvánról írt latin nyelvű életrajza (*Stephani Szegedini Vita*) is ezt a hatást illusztrálja. Vö. SZEGEDI KIS István, *Theologiae sinceræ, Loci Communes de Deo et Homine*, Basileæ, Waldkirch, 1585 (RMK III, 740), α₆a–γ₂a.

ősegyház kanonizált alakjaival, végül más kora újkori konfesszorok és mártírok idealizált alakjaival kontaminálódik. A Huszti tollán magyarul is megszólaló de Bèze-féle Kálvin-élettörténet olyan applikált és akkomodált történeti tudás lenyomatát őrzi, amely *a vallásos perzekúció* tapasztalatának egyszerre irodalmi és történeti bizonyítékát adja. Ugyanakkor Huszti kétségtelenné teszi azt is, hogy a magyar szöveg valósága felől 1758-ban még tart a reformáció, így a mi feladatunk nem kevesebb, mint megérteni és felismerni, hogy ez nem más, mint a *hosszú reformáció*.